

הרב עודד ישראלי

הפרשת תרומות ומעשרות בעגבניות לזרע

ראשי פרקים

הקדמה

א. מחשבה ויעוד בפירות.

1. "בטלה דעתו אצל כל אדם".

ב. סוגיית הנוטע לסייג.

1. הפקעת חיוב תרו"מ בחלק מהצמח.

2. מקרים של גידול שאינם לאכילה הפטורים מתרו"מ.

ג. סיכום

הקרמה

אחד הזנים היקרים של העגבניה הוא הזן המיועד להפקת זרעים. זהו זן יקר מאד, המפותח באמצעות תהליכי האבקה והפרייה מיוחדים, וגדל בדרך כלל בחממה. בצורתה החיצונית ובטעמה, אין עגבניה זו שונה מעגבניה רגילה, פרט לכך שהיא קטנה מאד.

מכיוון שטבל אסור לא רק באכילה, אלא גם בזריעה (רמב"ם, הל' מעשר פ"ו ה"ג), מתעוררת השאלה ביחס לגידול זה, האם הוא חייב בתרומות ומעשרות.

ראשית, יש לקבוע באופן חד משמעי, שרק דבר שיכול להיות מוגדר כ"מאכל אדם" חייב בתרומות ומעשרות. כך פותחת המשנה במסכת מעשרות (פ"א מ"א): "כלל אמרו במעשרות: כל שהוא אוכל ונשמר וגידוליו מן הארץ חייב במעשרות". וכך ניסח זאת הרמב"ם (הל' תרומות פ"ב ה"א): "כל אכל-אדם הנשמר שגידוליו מן הארץ חייב בתרומה".

השאלה העקרונית הנשאלת כאן היא: מהו משקלה של דעת הזורע או הנוטע בהגדרת הפרי כ"מאכל אדם"? קונקרטית, תתפצל השאלה לשניים:
א. האם פרי שאינו משמש בדרך כלל למאכל אדם, יתחייב בתרומות ומעשרות, במידה וזרעהו לשם אכילת אדם?

ב. מה דינו של פרי הראוי לאכילה, אך גדל למטרות שאינן מטרות אכילה? למרות שטיפול בשאלה העקרונית דורש את בחינת הנושא מכל צדדיו, הרי שבמסגרת זו, לשם דיון בנושא המאמר, יצטמצם עיוננו בשאלה השניה, תוך זיקה לאופיה העקרוני.

א. מחשבה ויעוד בפירות

נאמר בתוספתא:¹

"כל הירקות שזרען לזרע - בטלה דעתו: ירקן חייב זרען פטור. התבואה והקטניות שזרען לירק - בטלה דעתו: זרען חייב וירקן פטור. הפול והשעורים והתלתן שזרען לירק - בטלה דעתו: זרען חייב וירקן פטור. השחליים והגרגיר שזרען לזרע, מתעשרין זרע וירק. זרען לירק - מתעשרין ירק וזרע".

דברים ברורים שעולים מתוך הברייתא הם, שיש גידולים שאין בכח מחשבתו של האדם לשנות את ייעודן הטבעי, ולעומת זאת, ייעודם של מינים אחרים יכול להיות מכוון ע"י כוונת הזורע. המעיין בדברי הרמב"ם בפרק ב' מהלכות תרומות

1. תוספתא שביעית פ"ב, עפ"י גירסאות הרמב"ם בהלכה והגר"א.

יתרשם התרשמות דומה: מצד אחד, הוא מביא להלכה² את דברי התוספתא הנ"ל ביחס לתבואה וקטניות, ופוסק שבטלה דעתו אצל כל אדם. מצד שני, הוא מקבץ הלכות ממקורות שונים, בהם נראה, שלמרות זאת יש ערך, במקרים מסויימים לדעתו של הזורע³.

החזון איש⁴ מסכם ומנסח כללים די ברורים בענין:

"ומצינו ג' מידות בגדר אוכל למעשר. פול ושעורה ותלתן, הזרע חשיב אוכל אדם, ואף אם זרעו לבהמה בטלה דעתו ומתעשר זרע... דדבר שהוא אוכל גמור, אין מחשבתו לשלול ממנו אכילה מוציאתו מיד תורת אוכל. וכן זרע גרגיר ושחליים, אע"פ שזרעם לזרע ולא לירקו – ירקו חייב. ירק הפול והשעורה שסתמו לבהמה – לא מהני מחשבתו לאדם, וכדאמרינן שם: מתעשר זרע ואין מתעשר ירק. עולשין וכיוצא בזה – תלוי במחשבה..."

הווי אומר: כל דבר צריך להיות נידון ע"פ השימוש העיקרי בו, וככל ששינוי מן היעוד המקובל שלו נדיר יותר – תפחת יכולת ההשפעה של כוונת האדם על יעוד זה⁵.

מסקנתו זו של החזון א"א, עשויות להיות לה השלכות מעשיות רבות. לשם דוגמא נעלה את שאלת חיובן של קליפות התפוז בתרומות ומעשרות. וכך כתב החזון א"א ביחס לשאלה זו:

"ולענין קליפי תפוז, נראה שאינן אוכל כלל מצד עצמן, והאוכלן – בטלה דעתו, ואין ראוי לחייבן במעשר מצד עצמן..."⁶.

1. "בטלה דעתו אצל כל אדם"

אם נחזור לנושא המאמר, וננסה לענות על השאלה שהוצגה בראשו לאור האמור עד כאן, נתקל בשאלה עקרונית שיש להתייחס אליה. מצד אחד, ברור שהעגבניות מן הזן המיוחד שעליו מדובר, כל מי שמגדלן, מגדלן למטרת זריעה ולא לאכילה. העמל הנדרש לשם הפקת הזן הזה, והתמורה הגבוהה שניתן לקבל עליו בשוק-הזרע עושה את אכילתו או את מכירתו לאכילה לבלתי כדאיים. אך מצד שני, אם נתייחס לכלל העגבניות, הרי שהזן המסויים הזה מהווה מיעוט שבמיעוט. השאלה היא, אם כן, האם כשמנסים לקבוע את דרך השמוש בפרי, יש להתייחס לסוג הפרי באופן כללי או לזן המסויים שעליו מדובר.

2. הל' תרומות פ"ב הלכה ז'.

3. עיין שם בהלכה ב', בענין "סאה אוזב וקורנית", ומקורו בבבלי נדה נ"א ע"א. כמו כן עיין בהלכות ד' וה' שם, ומקורן במשניות פ"ד דמעשרות.

4. חזון איש מעשרות א' י'.

5. נראה שזוהי אכן דעתו של החזון א"א, למרות שממקום אחר (שם סי' ב' ס"ק ב') הוא מערער מעט (על סמך דברי הרמב"ן בע"ז מ"א) את יסוד הדברים.

6. בבעיה זו יש לדון גם מהיבטייה השונים האחרים (כמו למשל עובדת ומשמעותן) טפילותן של הקליפות לפרי, ואכמ"ל.

אך נראה, שגם אם נתייחס לשאלה זו כבלתי מוכרעת, יש לדון להקל בדבר מכוון אחר, עקרוני עוד יותר. הסיבה שבגללה אין בדעתו של הזורע כדי לשנות את יעודו המקובל של הפרי מנוסחת במקורות ההלכה במילים: "בטלה דעתו אצל כל אדם". כלל זה נוגע למגוון רחב מאד של נושאים שבהם ניתן להעמיד את המוסכמות מול דעתו של היחיד כבעלי משקל הלכתי. אלא שבחלק גדול מן הנושאים ומן המקרים, אם ניקח בחשבון נסיבות מסויימות, יהפוך גם החריג לנורמלי. ננסה להדגים את הענין לשם הבהרתו. הוצאת משא בשבת כשהוא תלוי על הצואר נחשבת בדרך כלל למלאכה בשינוי. אך מה יהיה דינו של אדם הכפות בידיו כשהוא מוציא משא על צוארו? האם יהיה פטור משום שעשה מלאכה בשינוי, או שמא יהא חייב, משום שבנסיבות שבו התבצעה המלאכה, היא התבצעה באופן ההגייוני ביותר? האם הכלל "בטלה דעתו אצל כל אדם" מתבסס על נתונים סטטיסטיים פשוטים ויבשים, או שהוא מצביע על חוסר הגיון שבמעשה? אם זהו אמנם נתון סטטיסטי בלבד, יתכן מאד שהכוונה להשתמש בעגבניות לשם זרע "תיבטל ברוב", אולם אם זוהי הגדרה של מעשה שאיננו הגיוני, הרי שקשה מאד לראות כך את ה"עסק" הרווחי של גידול העגבניות לזרע.

לענ"ד, התוספתא (מעשרות פ"א) המובאת בירושלמי ריש ערלה (פ"א ה"א) ושתידון לקמן, מנחה באופן די ברור לכוון התפיסה השנייה שהוצגה לעיל, ו"ל: "המקיים מלאה של כרוב לזרע - בטלה דעתו. קלחין יחידין - לא בטלה דעתו...".

הרי שלמרות שרוב גידולו של הכרוב הוא לשם אכילת ירקו, הקצאת קלחים בודדים ממנו לשם זרע נחשבת הגיונית, ולכן הם פטורים מתרומות ומעשרות, ככל דבר שיעודו הטבעי הוא לזרע⁸.

אם אמנם כן הוא, נמצאת שאלתנו נפתרת לפטור. למרות זאת, נמשיך ונוכיח שגם למאן בדברים הנ"ל, נובעת מסקנה דומה מתוך סוגיא בירושלמי במסכת ערלה, ומתוך ניתוחה ע"י אחרוני זמננו.

ב. סוגיית "הנוטע לסייג"

משום חשיבותה של הסוגיא (ערלה פ"א ה"א) לענייננו, נביא את חלקיה שידונו להלן כלשונם.

נאמר במשנה (ערלה פ"א מ"א):

"הנוטע לסייג ולקורות פטור מן הערלה..."

7. בשאלה קרובה לשאלה זו דנה סוגיית הגמרא במסכת שבת צ"ב, ע"א וע"ב.

8. עיין עוד בתוס' שבת (צ"ב ע"ב, ד"ה "אם תמצי לומר"), שדן באותה שאלה עקרונית ביחס להגדרת "דרך מלאכה", ו"מלאכה בשינוי", ונקט גם הוא בגישה דומה.

בהמשך לדברי המשנה הגמ' מבררת מהו דין "המשמר פירותיו לעצים" לענין תרו"מ:

"...מהו שיהו חייבים במעשר?

תפולגתא ר' בא בר ממל ודר' הילא, דאיתפלגון: המשמר פירותיו לעצים - ר' בא בר ממל אמר: חייב, ר' הילא בשם ר' יוסי אמר: פטור.

ר' בא בר ממל אמר חייב - מן הדא...

ר' הילא בשם ר' יוסי אמר: פטור - מן הדא: כוסבר שזרע לזרע - ירקה פטור... שנייא היא כוסבר שיש לו גורן אחרת...

והיידא אמרה דא: המקיים מליאה של כרוב לזרע - בטלה דעתו. קלחין יחידין - לא בטלה דעתו..."

הנדון בגמרא כאן הוא שאלת חיוב פירות אילן שניטע לצורך סייג (גידור), או קורות (שמוש תעשיית) בתרומות ומעשרות. בשאלה זו מובאת מחלוקת בין שני אמוראים: ר' בא בר ממל (להלן רבב"מ) ובין ר' הילא (להלן ר"ה). כביסוס לדעה הפוטרת, היא דעת ר"ה, מובאים בגמרא שני מקורות תנאיים. מתוך ניתוח מקורות אלו, ולאור הטיפול בהם בסוגיא, ננסה ללמוד ולהסיק מסקנות ביחס לנושא המעשי המסויים שבו עוסק מאמר זה.

1. הפקעת חיוב תרו"מ בחלק מהצמח

נאמר במשנה (מעשרות פ"ד מ"ה):

"כסבר שזרעה לזרע, ירקה פטור. זרעה לירק, מתעשרת זרע וירק".

שלא כפי שנראה בקריאה שטחית, אין משנה זו עוסקת ישירות בענין הנדון. מתוך הסיפא של המשנה: "...זרעה לירק - מתעשרת זרע וירק" נשמע, שהחלק העיקרי בכוסבר שניתן להתייחס אליו כאל אוכל הוא הזרע, בעוד שהירק, דרכו להאכל לעתים רחוקות יותר⁹. נושא המשנה, אם כן, איננו אפשרויות השינוי מיעודו המקובל של הפרי, אלא הגדרתו הראשונית של כל אחד מחלקי הכוסבר כאוכל או כחלק שאיננו אוכל (והכרעתו היא שזרעו של הכוסבר הוא אוכל תמיד, וירקו - רק אם נזרע לשם ירק). למרות זאת, הביא הירושלמי את המשנה כראיה בסוגיית "הנוטע לסייג", וזאת, כנראה, מתוך תפיסתו שביסוד הדברים השאלה היא אחת: האם (ולא באיזו מידה) אמנם דעת האדם קובעת בהגדרת ייעודו של הפרי, ואם כן, פרי האילן שניטע לסייג לא יחשב לאוכל, וירק הכוסבר יוגדר כמאכל, או שדרך השמוש המקובלת, היא לבדה קובעת, ואזי להיפך: האילן יחשב לאילן מאכל, לעומת ירק הכוסבר שסתמו טפל לזרעו, ולכן יהיה פטור מתרומות ומעשרות.

לענייננו, מכיון שבסוגיא נדחתה ראייה זו, חשובה יותר הדחייה עצמה וההשלכות הנגזרות ממנה. פירושה של הדחייה המנוסחת במלים "שניא היא

9. יש לשים לב שהזריעה "לזרע" שמדובר עליה כאן, היא זריעה לשם אכילת הזרע, ולא לשם זריעתו (בניגוד לכוננת אותו ביטוי עצמו המופיע בבחייתא הבאה: "המקיים מליאה של כרוב לזרע")

כוסבר שיש לו גורן אחרת" הוא, שאי אפשר להביא ראיה מדינו של הכוסבר, משום שלמרות שירק הכוסבר איננו מתעשר - זרעו מתעשר. לכן, אין להביא מכאן ראיה לפטור לגמרי עצים שנטען לסייג. משמעות הדברים היא, שגם אם אי אפשר להפקיע לגמרי גידול מסויים הנחשב לאוכל מחיובו בתרומות ומעשרות, ניתן, לכל הדעות, להפקיע חלק אחד של הצמח, אם חלק אחר ממנו נחשב בכל מקרה לאוכל וחייב בתרומות ומעשרות. מסקנה זו מהווה הסתייגות מסויימת מן הקביעה החדה שנקבעה בסוף הפרק הקודם שייעוד פרי למטרה שאיננה מקובלת איננה פוטרת את הפירות מחיובן בתרומות ומעשרות. אך ביחס לעגבניות לזרע הנדונות נראה, שמכיון שאין להן גורן אחרת, אי אפשר לפטורן על סמך משנת כוסבר. לכן, אין לנו אלא להמשיך ולהתקדם בעקבות הסוגיא אל המקור הבא.

2. מקרים של גידול שאינם למטרת אכילה הפטורים מתרו"מ

הגמ' מביאה הוכחה לדברי ר' הילא מברייתא:

"המקיים מליאה של כרוב לזרע - בטלה דעתו. קלחין יחידין - לא בטלה דעתו".

מסקנת הסוגיא היא שאמנם מתוך ברייתא זו ניתן להביא ראיה לדעתו של ר' הילא הפוטרת מחיוב הפרשת תרומות ומעשרות פירות עץ שנטע לסייג או לעצים.

כדי להסיק מכאן מסקנה ברורה ביחס לנדון דידן, יש להתמקד בשני עניינים:
א. לדעת ר' הילא, מהו היחס בין הלכה זו הנדונה בסוגיא ובין הכלל שהוסק לעיל ממשניות ומברייתות, והאומר שכל דבר שמיועד לרוב לאכילה, לא יפטר מתרו"מ מחמת דעתו השונה של הנוטע?

ב. מכיון שהגמרא איננה מכריעה במחלוקת רבב"מ ור"ה, יש להיזקק, להתייחס וללבן גם את דעתו המחמירה של רבב"מ, ולא לסמוך על דעת ר"ה לקולא.

החזון איש מתייחס לנקודות אלו בבואו ללבן את הסוגיא. אלא שנראה שבשני מקומות שונים הוא נוקט שתי דרכים שונות.

החזון¹⁰ א"מ מסיק ששאלת "הנוטע לסייג" נשאלה לא רק ביחס לעצי פרי חשוב, אלא ביחס לכל עץ. לדעתו, מבחין ר"ה בין שני סוגים של מחשבת שינוי: מחשבת שינוי השוללת את השימוש המקובל, ומחשבת שינוי שאיננה שוללת אותו. גרגיר שנזרע לזרע, למשל, נזרע אמנם מתוך מגמה להשתמש בזרע, אך לא במטרה ברורה שלא לאכול את ירקו. לעומת זאת, אילן שנטעו לסייג וכרוב שזרעו לזרע באו לעולם מתוך מחשבה השוללת את שימושם הרגיל, שכן, מן הסתם, ישרפו העצים על פירותיהם, וברור, כמו כן, שכשניתן יהיה להשתמש בזרע, כבר לא יהיה הירק בר אכילה. לכן, למרות שר' הילא מסכים שלא ניתן לפטור מהפרשת תרומות ומעשרות על סמך מחשבה שאיננה שוללת, לדעתו מחשבה שוללת מובילה לפטור כזה.

10. חזון"א מעשרות ב' א' - ב'.

בדעת רבב"מ, מסביר החזו"א, שיש הבדל, לדעתו, בין מחשבת זרע למחשבת עצים, ולמרות שאין הוא יכול להתכחש לברייתא הפוטרת כרוב שזרעו לזרע, הוא עומד בדעתו, שאילן שנטעו לסייג לא נפטר בכך¹¹. לענייננו, עולה מתוך הסבר זה מסקנה לפטור, משום שמחשבת השנוי כאן היא גם מחשבה לזרע, וגם מחשבה שוללת, שהרי השימוש המיועד לזרע, לכשיתממש, ימנע את השימוש המקובל בעגבניות, היינו את אכילתם.

במקום אחר, מציג החזו"א¹² גישה שונה בהבנת סוגיא זו¹³. שם הוא מסביר, שלדעת רבב"מ, ההבדל בין "הנוטע לסייג" ובין "כרוב שזרעו לזרע" נעוץ בכך שעל מנת שתתקיים מחשבת הזריעה בכרוב, על הזורע לשמר גם את הירק, ואין הוא יכול לאכלו. נמצא שאין כאן מחשבה גרידא, אלא גם ביטוי ממשי למחשבה זו. הנוטע לסייג, לעומתו, איננו חייב להימנע מאכילת הפירות כדי שתתקיים מחשבתו, ולכן אין כוונה כזו, שאין לה ביטוי ממשי-עכשווי, מבטלת את השימוש הטבעי בפירות – לאכילה¹⁴.

גם על פי גישה זו, עגבניות הנזרעות למטרת זרע, לכל הדעות אינן מתחייבות בתרומות ומעשרות, שהרי גידול למטרת זרע דורש טיפול מיוחד ומכוון, ואם כן, אין כאן "מחשבה גרידא", כלשונו של החזו"א.

גם הגרצ"פ פרנק¹⁵ עוסק, אגב ענין אחר, בסוגייתנו, ובשאלות שהועלו לעיל. בדבריו הוא מצמצם מאד את גבולות המחלוקת בין ר' הילא לרבב"מ. המחלוקת מתייחסת, לדעתו, לסיטואציה הלכתית מיוחדת שבאה לידי ביטוי באילן שנטעו לסייג. אין הסוגיא עוסקת בשאלה הכללית של חיוב הפרשת תרומות ומעשרות בדבר ששונה מיעודו המקובל. נקודת המוצא שלה היא, שאמנם כל דבר נידון על פי כוונת הזורע, ושאינן, באופן כזה נפטר הפרי מתרומות ומעשרות. השאלה שעולה כאן היא, מה דינו של פרי כזה, אם בשעת גמר מלאכתו חזר המלקט והתכוון להשתמש בו בשימוש המקובל, והיינו, בדרך כלל – לאכילה. השאלה הזו היא שאלה שיכולה להישאל ביחס לכל דבר, אך היא נשאלת באופן טבעי ומתבקש מאליו ביחס לאילן שנטעו לסייג, משום שכאן ברור שאם שאלת חיוב הפירות עלתה, ודאי שכבר נגמרה מלאכתם, ואם כבר נעשתה בהם מלאכת איסוף, מן הסתם היה הדבר למטרת אכילה. הווי אומר: בעל האילן חזר בו מכוונתו החריגה, ועתה כוונתו לאכול את הפרי. בדיוק במקרה כזה, לדעת הרצ"פ, נחלקו רבב"מ ור' הילא.

11. הבחנה זו מסתברת מאד, שהרי מחשבת זרע היא מחשבה מקובלת במידה זו או אחרת לגבי כל סוג וזן שיש ענין בהמשך קיומם.
12. חזו"א ערלה א' ה'.
13. בקריאה שטחית יכול להתקבל הרושם שסברתו כאן זהה לסברתו בהל' מעשרות – ולא היא.
14. כאן אין הוא מתייחס לשאלה הראשונה דלעיל, ויתכן שעמדנו זהה כאן לעמדנו בהלכות מעשרות.
15. הר צבי או"ח ח"ב סי' ק"ט.

המסקנות העולות מהסבר כזה של המחלוקת הן:

א. עקרונית, פרי שיועד בשעת זריעתו לזרע, ולא שונה יעודו עד לאחר גמר מלאכתו, נפטר, לכל הדעות, מתרומות ומעשרות¹⁶. לכן, גם בנד"ד, עגבניות שיועדו מלכתחילה לזריעה, ולא שונה ייעודן – אינן נחשבות לאוכל, ולכן אינן חייבות בתרו"מ.

ב. הפרי הנ"ל, אם בזמן גמר מלאכתו שונה ייעודו, והוא מיועד עתה לאכילה, לדעת רבב"מ חייב. לכן, אם בזמן לקיטת העגבניות התכוון המלקט לאכלן – חייב הוא להפריש מהן תרומות ומעשרות¹⁷.

ג. סיכום

נראה שעל סמך כל האמור לעיל, יש מקום רב לפטור את העגבניות המיועדות לזרע מחיוב הפרשת תרו"מ, וזאת מהסיבות הבאות:

א. יתכן להגדיר את הזן הנדון של העגבניות כסוג מיוחד של פרי שאיננו זהה לעגבניה למאכל, ובכך להגדירו מראש כדבר שאינו אוכל.

ב. לכוונתו זו של הזורע עגבניה לזרע, קשה מאד להתייחס בביטול, ולקבוע ביחס אליה ש"בטלה דעתו אצל כל אדם", משום שכוונה זו, למרות שהיא לא מקובלת, היא הגיונית וסבירה ביותר.

ג. מתוך הסוגיא הנ"ל בירושלמי ערלה, ומתוך הסברי החזו"א והרב פרנק עולה, שניתן לשנות יעודו של פרי מאכל למטרת זרע (ואולי זרע בלבד), ובכך לפטור מהפרשת תרומות ומעשרות.

ההסתיגות היחידה שעולה מתוך דברי הרב פרנק היא, שאם בשעת לקיטת העגבניות שונתה כוונת המלקט, והוא מייעד את הפרי עתה למאכל, יש לחשוש לדעת רבב"מ. לכן אם קורה ומלקטים כמות מסויימת של עגבניות כאלו לשם אכילה, יש להפריש תרו"מ (בלי ברכה).

16. גם כאן לא ניתנת תשובה לשאלת היחס שבין מסקנה זו, למקורות אחרים שאינם רואים כאפשרות את ביטולה של הגדרת הפרי כ"מאכל אדם". יתכן שגם לדעתו יש להבחין בין כוונת זרע לכוונה אחרת.

17. מכיון שההפרשה באה כאן רק כדי לצאת ידי כל דעות האמוראים, מסתבר שאין למפריש לברך עליה.

בשולי המאמר הערת העורך (י.פ.)

בעל המאמר מניח כהנחה פשוטה שההגדרה של "אוכל" היא הגדרה סובייקטיבית, דהיינו מה שהאדם רוצה לאכול. לכן, בעיקרון אם אדם מגדל דבר למטרה שאינה אכילה – פטור מתרו"מ ואינו בכלל ההגדרה של "אוכל" המובאת ברמב"ם: "כל שהוא אוכל ונשמר וכו' חייב במעשרות". כל המאמר דן א"כ, מהי מטרה מקובלת של גידול שלא נאמר לגבה "בטלה דעתו אצל כל אדם", ובאלו תנאים אנו פוטרם מתרו"מ. אך לע"ד הנחה זו אינה פשוטה כלל ועיקר! לגבי ערלה הירושלמי בריש ערלה לומד מגזירת הכתוב מיוחדת שאם נטע לסייג – אינו אילן מאכל, אך בשאר דינים מהיכי תיתי שאם מיעדים פרי ליעוד אחר מלבד אכילה נפקע דין אוכל מהפרי? ויעויין בהר צבי המוזכר וכן בחזו"א ערלה (שם) שהם מתקשים בהבנת שאלת הגמ': המשמר פירותיו לעצים – מהו למעשרות? (והחזו"א מציין שם שאף אם משמר פירותיו לעצים פטור ממעשרות, נוטע לסייג חייב).

לע"ד יש לדון על נושא גידול העגבניות משני כיוונים:

א. אם דבר שהוא אוכל באופן אובייקטיבי מופקע מתורת אוכל בגלל מחשבתו של אדם בדומה לנטיעה לסייג שבערלה. אם אכן קיים פטור כזה, באלו תנאים מופקע ממנו דין אוכל.

ב. אף אם לא מיעדים את הפרי לאכילה ולא נפקע בכך תורת אוכל מהפרי, פטור מהתורה מתרו"מ לחלק מהפוסקים כיון שהוא אינו מתכוון לאכילה. דין זה נלמד מהפס': "עשר תעשר את כל תבואת זרעך...ואכלת". העובדה שאין מתכוונים לאכילה אינו מפקיע את הפרי מתורת אוכל, אלא זהו דין פרטי בתרו"מ שחיוב ההפרשה הוא כעין הכשר אכילה.

הנ"מ בין שתי ההגדרות היא שלפי הראשונה, דהיינו שנקע מהפוי תורת אוכל, יש לכך השלכות נוספות מלבד הפרשת תרו"מ.

החזו"א מסביר את הירושלמי והמחלוקת בין ר' הילא לבין רבב"מ לאור ההגדרה הראשונה. כאמור לעיל, החזו"א כותב שכיון שבתרו"מ אין גזירת הכתוב ממנה אנו לומדים שיעוד צדדי מפקיע דין אוכל, גריעא דין תרו"מ מערלה, ולכן פשיטא שאם ייעוד צדדי לא יפקיע דין אוכל בערלה כן יהיה גם בתרו"מ.

נכון ואמנם, שהגמ' רוצה להביא ראייה מהדין של מליאה של כרוב לדין של משמר פירותיו לעצים, ששם הפירות אינם מתקלקלים לאחר מכן, אך נד"ד גריעא אף ממשמר פירותיו לעצים. הירושלמי שם דן מה הדין של נוטע אתרוג למצוה לענין ערלה. ומסקנת הגמ' שם היא, שאף שהמשמר פירותיו לעצים פטור מערלה מפני שמחשבה זו היא מחשבת פטור, בנוטע אתרוג למצוה אף שאינו רוצה את הפרי לאכילתו אין זו מחשבת פטור. הירושלמי אומר שם שהחילוק הוא שבמשמר פירותיו לעצים הוא אינו רוצה כלל את הפירות, ומבחינתו אפשר לקחת את העצים יחד עם הפירות להסקה, מה שאין כן בנוטע למצוה הוא רוצה את הפרי. ואמנם הוא אינו רוצה את הפרי לאכילתו, אך כיון שהוא רוצה את הפרי מחשבה זו אינה מפקיעה דין אוכל מהפרי. במשמר פירותיו לעצים שאין הוא רוצה כלל את הפירות – מופקע דין אוכל ע"י מחשבתו.

ואין לומר שבעגבניות עושה מעשה ואינה מחשבה בלבד וע"כ מופקע דין אוכל גם בכה"ג, שהרי בנוטע לסייג לדעת רוב הראשונים, וכך נפסק להלכה, לא מספיק לחשוב

לסייג אלא יש לעשות מעשה, המורה ע"כ שהעצים מיועדים לסייג. ובמקביל לסייג כך הוא גם בנוטע למצוה, ועי' בחזו"א (ערלה א' ג' ד"ה וא"ת) ששואל איזה מעשה שייך בנוטע למצוותו.

לסיכום שיטת החזו"א: בנד"ד שמגדל את העגבניה לזרעים דמי לנוטע אתרוג למצווה, ואין מחשבה זו מפקיעה מדין אוכל, ולכן חייב בתרו"מ. לגבי ההגדרה השניה נחלקו הפוסקים אליבא דהרמב"ם. המהרשד"ם (יו"ד סי' קצ"ב) מבין מהרמב"ם (הל' מעשר פ"ב ה"א): "אינו חייב להפריש אלא הגומר פירותיו לאוכלן" שבא לאפוקי כל גידול שאינו למטרת אכילה, ולדעתו בכה"ג חייב בתרו"מ מדרבנן. הכפות תמרים (סוכה ל"ד ע"ב) סובר שהרמב"ם אינו ממעט אלא הגומר פירותיו לשם מכירה, ועי' מקורות נוספים בספר המפתח לרמב"ם פרנקל על הרמב"ם הנ"ל.

לאור הקושיה שהבאנו לעיל שייעוד צדדי מפקיע דין אוכל מהפרי רק בערלה, הגרצ"פ פרנק מסביר את הירושלמי בצורה שונה לגמרי. גם ר' הילא שפוטר, אינו פוטר בגלל שמחשבה מפקיעה מדין אוכל, אלא בגלל דין פרטי בתרו"מ של: "עשר תעשר ואכלת". ואף למהרשד"ם שפוטר כשהתכוון לצורך אחר מלבד אכילה זה כאשר ממרח את הפרי לצורך הנ"ל, אך המחלוקת בין ר' הילא לרבב"מ היא כאשר משמר לעצים בעת עונת המעשרות. לר' הילא בכה"ג פטור לגמרי מפני שלא התחיל חיוב של תרו"מ. לרבב"מ חייב כי בשעת קצירה התברר שהוא רוצה את הפירות ומחשבה של עונת המעשרות אינה פוטרת. אך אליבא דכו"ע (ר' הילא ורבב"מ) קיי"ל כהמהרשד"ם שאם מירח לשם צורך אחר מלבד אכילה - פטור.

לדעת הגרצ"פ פרנק מסתבר שכיון שהגידול כולו (אף לפני עונת המעשרות) היה לשם זריעה - פטור מתרו"מ.

יש לציין שזריעה היא חמורה יותר מייעודים צדדיים, אחרים שהרי זריעה היא הנאה של כילוי וזו אסורה לחלק מהראשונים מדאורייתא בטבל ואף בתרומה. עי' שבת כ"ו, ע"א ורמב"ם הל' תרומות פ"ב הי"ד, ועי' משנה למלך שם ומקורות נוספים בספר המפתח לרמב"ם פרנקל על הרמב"ם שם. ועי' חזו"א דמאי ד' ב' ושביעית א' ה' שנוקט כהמהרשד"ם, ולכן אם הוא גומר את הפירות לשם זריעה - פטור. דברי הראשונים שחייב מדאורייתא בהנאה של כילוי מתייחסים לגומר לאכילה. בנד"ד שכל הגידול היה לזריעה אין בעיה של הנאה של כילוי. (ועי' בתורת הארץ פ"ב אות י"ז שמתפק אם זריעה נחשבת הנאה של כילוי.) היוצא מכל הנ"ל: לפי הסבר הגרצ"פ פרנק בירושלמי - פטור מתרו"מ. לפי החזו"א מחשבת זריעה אינה מפקיעה דין אוכל מהפרי כיון שהוא רוצה את הפרי, ולכן חייב בתרו"מ מדרבנן עפ"י המהרשד"ם, ולע"ד כך יש לנהוג למעשה בפרט שהרמב"ם כלל לא הביא את הדיון שבירושלמי להלכה, (כאמור לעיל נד"ד שמגדל עגבניה שראויה לאכילה לשם זריעה אינו קשור להגדרה הבסיסית של הרמב"ם: "כל שאינו אוכל וכו'").